

Marek Hetmański

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0003-2062-9802

e-mail: marek.hetmanski@mail.umcs.pl

Marcin Trybulec

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0002-6923-8944

e-mail: marcin.trybulec@gmail.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2025.027>

Zdzisław Cackowski – od teorii poznania i epistemologii do filozofii umysłu i antropologii filozoficznej

1. Życie i praca akademicka

Zdzisław Cackowski urodził się 1 stycznia 1930 w Warząchewce w chłopskiej rodzinie¹. Po uzyskaniu matury w Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej studia

¹ Praca naukowa dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki nr projektu 21H 19 0003 88 kwota dofinansowania 114 027 zł całkowita wartość projektu 114 027 zł.

filozoficzne odbył na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Moskiewskiego im. Łomonosowa (1950-1955), pisząc rozprawę o pojęciu prawa w filozofii Hegla; w Moskwie uczestniczył również w wykładach psychologa Aleksandra Łurii. Pracę nauczycielską i badawczą rozpoczął w 1955 r. w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, do którego przyjechał po odbyciu studiów. W Uniwersytecie przeszedł wszystkie stopnie kariery akademickiej, uzyskując stopień doktora w 1960, doktora habilitowanego w 1964, stanowisko profesora nadzwyczajnego w 1971, zaś tytuł profesora zwyczajnego w 1976. Kierował w UMCS: Zakładem Teorii Poznania (1963-1968), Zakładem Filozofii Marksistowskiej (1969-1990), Zakładem Ontologii i Teorii Poznania (1990-2000); na emeryturę przeszedł w 2000 roku, prowadząc przez kolejne lata wykłady monograficzne. Piastował w UMCS liczne funkcje z wyboru: m.in. prodziekana Wydziału Humanistycznego (1963-1965), dyrektora Międzyuczelnianego Instytutu Filozofii i Socjologii (1971-1977) oraz rektora UMCS (1987-1990). Pełnił również wiele funkcji i stanowisk w krajowych instytucjach akademickich i państwowych, m.in. w: Polskim Towarzystwie Filozoficznym (przewodniczący oddziału lubelskiego 1977-1981), w Zarządzie Głównym PTF (vice-prezes 1977-1989), Komitecie Nauk Filozoficznych PAN (1976-1982), Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej ds. Kadr Naukowych (1973-1987). Był członkiem i przewodniczącym Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, kierował sekcją filozoficzną „Annales UMCS”; był członkiem PZPR.

Od początku pracy w UMCS Z. Cackowski pozostawał pod opieką, potem w bliskiej współpracy z profesorem dr Narcyzem Łubnickim, którego był doktorantem, a następnie asystentem. W latach 1961-1962 oraz w 1975 odbył staż badawczy w Paryżu w École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales w latach 1968-1969 był stypendystą Fundacji Forda, zaś w 1984 odbył staż w Moskiewskim Uniwersytecie. Brał udział w wielu krajowych zjazdach filozoficznych (1977, 1987, 1995) i kongresach filozoficznych (Warna 1974, Düsseldorf 1978, Brighton 1988, Boston 1998) oraz polsko-amerykańskich spotkaniach filozoficznych (Monachium 1976, Warszawa 1978, Bellagio 1980). W 1974 r. był promotorem tytułu *doctoris causa* UMCS dla Aleksandra W. Łurii, zaś w 1982 dla Narcyza Łubnickiego. Wypromował 13 doktorów, opiekował się kilkoma rozprawami habilitacyjnymi, wspierał starania o tytuł profesora swoich bliskich współpracowników. Skupił wokół siebie na Wydziale Filozofii i Socjologii wspólnotę intelektualną, która od trzech pokoleń podąża śladami jego tematyki badawczej, czerpiąc z jego doświadczeń, wzorując się na postawie filozoficznej życiowym doświadczeniu. Zdzisław Cackowski zmarł 21 czerwca 2016 roku.

2. Naukowe osiągnięcia

Bibliografia prac naukowych (książek, artykułów) oraz tekstów publicystycznych i popularnonaukowych Zdzisława Cackowskiego obejmuje (do 2000 r.) 370 pozycji, w tym 13 książek (wśród nich 5 podręczników akademickich). Za reprezentujące wkład ich Autora do polskiej literatury filozoficznej uznać należy: najpierw rozprawę doktorską opublikowaną w 1962 roku pod tytułem *Treść poznawcza wrażen zmysłowych*, w której zrekonstruowany został historyczny spór o status elementarnych doznań zmysłowych oraz rozprawę habilitacyjną *Problemy i pseudoproblemy* z 1964 roku, w której (pod wpływem badań N. Łubnickiego) rozpatrzone zostały warunki formułowania się sytuacji problemowej, w tym geneza i kryteria poprawności stawiania pytań w filozofii i nauce. Po kilku skryptach i podręcznikach akademickich prezentujących teorię poznania (m.in. *O teorii poznania i poznawania*, 1968) w skład jego dorobku wchodzi prace szerzej ujmujące kwestie epistemologiczne (z odwołaniem się do współczesnych koncepcji francuskiej, amerykańskiej i radzieckiej filozofii i psychologii); są to przede wszystkim *Człowiek jako podmiot działania praktycznego i poznawczego* z 1979, ale także praca późniejsza: *Rozum między chaosem a „Dniem Siódmym” porządku* z 1997 roku, w której podjęte zostały takie kwestie teoriopoznawcze, jak przeszkoda epistemologiczna, objaśnialność i przewidywalność, nadwerbalność i komunikowanie. W dojrzałym okresie badawczym Z. Cackowskiego przypadającym na lata 90. XX wieku zaznacza się problematyka filozofii umysłu, która wyrasta z teorii poznania, ale także jest dla jej dalszego rozwoju intelektualnym zapleczem. Na przełomie stuleci pojawia się w dorobku Z. Cackowskiego seria monografii książkowych z dziedziny antropologii filozoficznej, czego przykładem jest praca z 1979 *Ból, lęk, cierpienie*, której podtytuł: *Kategorie ludzkiego doświadczenia* obejmuje zarówno *Rozum między chaosem...* (Autor traktował je jako dwa tomy jednego dzieła), jak również kolejne prace z tej antropologicznej serii: *Życie ludzkie. Źródło i miara wartości* z 2001, *Człowiek i świat człowieka* z 2003 oraz ostatnią pracę Cackowskiego z 2010 pod znamienym tytułem *Zdobywanie i zużywanie się doświadczenia ludzkiego*. Książkowe opracowania uzupełniają liczne artykuły ukazujące się m.in. w

Studiach Filozoficznych, Człowieku i Światopoglądzie, Zagadnieniach Naukoznawstwa, Dialectics and Humanism, a także w wydawnictwach: Książka i Wiedza, PWN, Rodopi, czy Wydawnictwo Lubelskie.

Zdzisław Cackowski na przełomie lat 80-tych i 90-tych zainicjował w UMCS edycję przedwojennej monografii Ludwika Flecka *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache*², mało wówczas znanego polskiego mikrobiologa i historyka nauki, który w UMCS pracował w latach 1945-1952, biorąc udział w dyskusjach z lubelskimi filozofami, m.in. z Narcyzem Łubnickim na forum PTF. Polskie tłumaczenie monografii Flecka³, inspirowane angielskim przekładem (z przedmową Th. Khuna) zapoczątkowało w Polsce badania nad zbiorowym podmiotem poznania; sam Cackowski przygotował kilka tekstów o Flecku i jego filozoficznych i metodologicznych poglądach⁴.

Zestawienie ilościowe oraz charakterystykę problematyki filozoficznej oraz większości prac Z. Cackowskiego znaleźć można w kilku jego biogramach⁵; omówienie dorobku znajduje się w kilku, pisanych z pozycji filozofii chrześcijańskiej, opracowaniach⁶, w tekście referującym antropologię

² Ludwik Fleck, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv* (Basel: Benno Schwabe, 1935).

³ Ludwik Fleck, *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, przeł. M. Tuskiewicz, wstęp Z. Cackowski (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1986).

⁴ Zdzisław Cackowski, „Ludwik Fleck. Filozoficzne ślady w Lublinie”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio I*, vol. III/IV, 23 (1979): 403-408. Cackowski, „Ludwik Flecks Epistemology”, *Dialectics and Humanism*, no 3 (1982): 11-23. Cackowski, „Główne idee epistemologii Ludwika Flecka”, *Nauka*, nr 3 (1998): 147-160.

⁵ A. K. „Zdzisław Cackowski (1930)”, w: *Wizerunki filozofów i humanistów polskich: wiek XX*, red. Jan Szmyd (Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 2000), 53-56. Marek Hetmański, „Zdzisław Cackowski”, w: *Polska filozofia powojenna*, red. W. Mackiewicz (Warszawa: Agencja Wydawnicza Witmark, t. I, 2001), 196-210. Grażyna Żurkowska, „Postdualistyczna filozofia człowieka. Wprowadzenie do filozofii Zdzisława Cackowskiego” *ΣΟΦΙΑ*, vol. 9 (2009), 119-158. Józef Dębowski, „Świecić własnym blaskiem, czyli o wielowarstwowości ludzkiego świata – punkt widzenia Zdzisława Cackowskiego”, *ΣΟΦΙΑ*, vol. 16 (2016), 261-277. Jan Pomorski, „Spełniona obietnica PKWN. Profesora Zdzisława Cackowskiego droga na akademicki Parnas”, *Rocznik Lubelski* (2017), 227-283.

⁶ Wojciech Chudy, „Człowiek jako podmiot albo człowiek jako funkcja”, w: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. Antoni B. Stępień (Rzym: Fundacja Jana Pawła II, 1987), 87-104. Patrz także: Antonii B. Stępień, „Rozwój filozofii

filozoficzną⁷, a także w dwóch księgach pamiątkowych⁸ oraz wspomnieniach pośmiertnych⁹.

W okresie pracy w UMCS Z. Cackowski skupił wokół siebie grupę licznych współpracowników i uczniów, kontynuujących wiele z jego tematów badawczych: S. Magierską, J. Mizińską, W. Martynę, L. Witkowskiego, K. J. Broziego, P. Bytniewskiego, M. Hetmańskiego, A. Łukasika, A. Kapustę (wszyscy oni pisali prace doktorskie pod jego kierunkiem); wśród licznych studentów słuchających wykładów z metodologii i epistemologii zainspirował m.in. M. Trybulca, M. Rządęcką – późniejszych adiunktów.

3. Problematyka badawcza

W spuściźnie filozoficznej Zdzisława Cackowskiego można wyróżnić kilka wiodących problemów badawczych, które realizował w przeciągu czterdziestu pięciu lat pracy naukowej w UMCS. Pomimo różnorodności i zmienności tych problemów można rozpoznać w niej jednorodną i spójną problematykę oraz postawę filozoficzną, metodologiczną, światopoglądową, która da się wyrazić następująco: Filozofia jest nauką humanistyczną, której zasadniczym tematem badań jest **życie** człowieka, w szczególności **poznawanie** i wytwarzana przez jednostki i zbiorowości **wiedza**. Geneza i rozwój poznania oraz wiedzy są rozpatrywane od strony doświadczenia zmysłowego po rozumowe, przez indywidualne procesy poznawcze, aż do zbiorowego doświadczenia. Tematem

marksistowskiej i problem dialogu filozoficznego z marksizmem od roku 1945", w: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. Antoni B. Stępień (Rzym: Fundacja Jana Pawła II, 1987), 19-85.

⁷ Piotr Walla, *Trud i sens jako konstytutywne cechy wartości życia w koncepcji Profesora Zdzisława Cackowskiego* (Poznań: Instytut Filozofii UAM, 1999), ss. 131.

⁸ Józef Dębowski, Marek Hetmański, red. *Szkice epistemologiczne* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1990); Józef Dębowski, Marek Hetmański, red. *Poznanie Człowiek Wartości. Prace ofiarowane Profesorowi Zdzisławowi Cackowskiemu* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000). Najnowszym omówieniem twórczości Z. Cackowskiego na tle dwóch pierwszych pokoleń filozofii w UMCS jest monografia *Investigations in the Theory of Knowledge at the Maria Curie-Skłodowska University*, red. M. Hetmański, Jan Pomorski (Leiden-Boston: Brill, 2025).

⁹ Józef Dębowski, „Wspomnienie o Profesorze Zdzisławie Cackowskim (1930-2016)”, *ΣΟΦΙΑ*, vol. 16 (2016), 437-448.

filozoficznej refleksji są także takie elementy doświadczenia człowieka, jak **ból**, **lęk** i **cierpienie**, które są źródłem i motywem wrażliwości, przytomności i **świadomości** ludzkiego podmiotu. Świadomość jest z kolei wyrazem materialnych i społecznych warunków życia jednostek i zbiorowości. Świadomość przyjmująca w procesie ewolucji, w dziejach i w kulturze coraz bardziej skomplikowane i pełniejsze stopnie i formy złożoności, takie jak refleksyjność, krytycyzm, sceptycyzm, porządkowanie i racjonalizowanie otoczenia. Złożone formy świadomości wyrażają się w nauce, filozofii, sztuce, także religii i polityce, kulturze. Życie człowieka przybiera społeczne formy wyrazu: pracy i współpracy, produkcji, walki, komunikowania się, nieporozumień, uczenia się i nauczania. W tych formach życia ludzie współtworzą, rozwijają i doskonalą liczne dzieła (artefakty, narzędzia, instrumenty, będące ekstensjami umysłu) wynikające zarówno z pracy fizycznej, jak i intelektualnej, z działań nauki, sztuki, kultury. Wytwory pracy i intelektu, rozwijając się w społeczeństwie, zyskują rangę wartości, które są efektem różnych czynności wartościowania; wartości mają użytkowy i względny charakter. Aktywistyczny, racjonalistyczny i humanistyczny rys filozofii Zdzisława Cackowskiego charakteryzuje całość jego spuścizny. Wyróżnić w niej można kilka wiodących, bardziej szczegółowych tematów badawczych.

3.1. Teoria poznania, epistemologia, metodologia i teoria informacji

Już w dwóch pierwszych pracach (*Treść poznawcza wrażeń zmysłowych*¹⁰ oraz *Problemy i pseudoproblemy*¹¹) ich Autor wielostronnie opracował – inspirowany badaniami z teorii poznania i metodologii nauk Narcyza Łubnickiego (prowadzonymi w duchu pozytywistycznym, scjentystycznym, anty-metafizycznym i racjonalistycznym – kwestie empirycznej i racjonalnej charakterystyki procesów i czynności poznawczych. W pracy pierwszej, która omawia stanowiska w europejskiej filozofii (od Demokryta po Locke'a) oraz spory w obrębie marksistowskiej teorii poznania, tytułowa kwestia obrazu zmysłowego (wrażeń, spostrzeżeń, idei), jaki podmiot wytwarza w doświadczeniu jest powiązana z jego ontologicznym statusem, w tym z cielesnymi procesami. Monografia druga jest kolei prezentacją metodologicznej i zarazem epistemologicznej kwestii powstawania w filozofii i nauce sytuacji

¹⁰ Cackowski, *Treść poznawcza wrażeń zmysłowych* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1962).

¹¹ Cackowski, *Problemy i pseudoproblemy* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1964).

problemowej, w tym zwłaszcza kryteriów i zasad formułowania pytań (pytań prostych i złożonych, dopełnienia i rozstrzygnięcia, pytań informacyjnych, badawczych, istotnych, błahych itp.), ich klasyfikacji, a także kryteriów poprawności i niepoprawności pytań (np. typu *perpetuum mobile* czy celowościowych). Obok analiz psychologicznych procesów myślenia, rozumowania i wnioskowań przedstawione zostają dwie filozoficzne koncepcje traktujące o genezie oraz o warunkach poprawności i kryteriach rozstrzygania pytań – neopozytywistyczna i egzystencjalistyczna, które są następnie konfrontowane z marksistowską koncepcją. Koncepcja neopozytywistyczna (prezentowana przez H. Reichenbacha, M. Schlicka R. Carnapa i B. Russella) zostaje porównana z egzystencjalistyczną koncepcją (M. Heideggera i J.-P. Sartre'a) pod kątem ich oceny tzw. problemów pozornych. Z. Cackowski pokazuje, w jakich warunkach pojawiają się w nauce i filozofii poprawnie sformułowane pytania i zagadnienia badawcze i co je różni od tzw. pseudoproblemów. Pyta także, czy możliwe jest przenoszenie pewnych pytań (np. prostych, rozstrzygnięcia) z jednego systemu filozoficznego do drugiego, różnego od pierwszego, bez zmiany odpowiedzi w nich uzyskiwanych.

Powiązania tematyki teoriopoznawczej z kwestiami ontologicznymi pojawiają się również w: *Jedność i wielość. Działanie i poznawanie: wykłady z materializmu dialektycznego* (Warszawa 1975) oraz w tych partiach *Rozumu między chaosem a „Dniem Siódmym” porządku*, w których podnoszona jest kwestia ewolucyjnej, biologicznej podstawy poznawania i wiedzy. Tematyka teoriopoznawcza obecna jest również w podręcznikach akademickich: *O teorii poznania i poznawania: podstawowe zagadnienia* (Warszawa 1968) oraz (w rozbudowanych partiach) *Głównych zagadnień i kierunków filozofii* (Warszawa 1966 i wyd. nast.), a także w *Zasadniczych zagadnieniach filozofii* (Warszawa 1989). W latach 70-tych Z. Cackowski szeroko korzysta z cybernetyki i ogólnej teorii informacji (np. W.R. Ashby, N. Wiener, L. Brillouin), których koncepcje i definicje entropii i negentropii, regulacji, sprzężenia zwrotnego dodatniego i ujemnego, kodu genetycznego i algorytmu wykorzystuje w analizach teoriopoznawczych, nadając kategorii informacji epistemologiczne znaczenie, zaś koncepcji psychiki ludzkiej zapewniając wsparcie w ilościowych koncepcjach cybernetyki i teorii informacji.

3.2. Filozofia umysłu

Głównym tematem dociekań Zdzisława Cackowskiego w latach 80. i 90 staje się kwestia relacji między umysłem a ciałem. Rozwijając tę problematykę, bazuje na

założeniach marksistowskiej antropologii filozoficznej, zgodnie z którą umysł jest wytworem czynników cielesnych, historycznych i społecznych. Inspirują go dodatkowo tradycja psychologii kulturowo-historycznej Aleksandra Łurii i Lwa Wygotskiego, amerykańska psychologia twórczości Joya P. Guilforda oraz pragmatyzm Johna Deweya i interakcjonizm symboliczny George'a H. Meada.

Na podstawie swojej gnozeologii obwodowej¹² Cackowski skonstruował oryginalną koncepcję umysłu – tworu tyleż mentalnego i psychicznego, co społecznego i kulturowego – w ramach której rozpatruje kwestie dotyczące jego natury, lokalizacji oraz relacji ze światem. Krytykuje substancjalizm, który rozdziela aktywny umysł od pasywnego świata zewnętrznego. Nie aprobeuje przeciwstawienia między wewnętrzną sferą umysłu a materialnym światem zewnętrznym, odrzuca dualizm psychofizyczny na rzecz ewolucyjnego i emergentystycznego monizmu, nie aprobeuje rozwiązania właściwego dla teorii stanu centralnego¹³.

Zdaniem Cackowskiego standardowe sposoby rozwiązania problemu psychofizycznego skazane są na niepowodzenie, ponieważ odwołują się do dychotomii między wewnętrznym umysłem a zewnętrznym światem. Jeśli „pełny i wystarczający materialny substrat [umysłu – przyp. MH i MT] znajduje się wewnątrz organizmu, (...) wszystkie elementy i struktury materialnego świata [...] traktowane są wyłącznie przedmiotowo”¹⁴. Założenie o istnieniu fundamentalnej opozycji między wewnętrznym światem mentalnym a zewnętrzną rzeczywistością materialną prowadzi albo do idealistycznego dualizmu, albo monistycznego materializmu. Cackowski twierdzi, że oba rozwiązania są niezadowalające. Pierwsze uniemożliwia wyjaśnienie przyczynowości umysłowej, ponieważ czynniki zewnętrzne zdefiniowane są jako radykanie obce wobec zjawisk umysłowych. Drugie stanowisko, nie tyle rozwiązuje problem psychofizyczny, ile go unieważnia, arbitralnie kwestionując istnienie zjawisk umysłowych jako odrębnej domeny rzeczywistości. Dualizm prowadzi do pomijania materialnego wymiaru poznania, zaś materialistyczny monizm (np. teoria identyczności) obarczony jest błędem *pars pro toto*, redukując materialną podstawę umysłu wyłącznie do systemu nerwowego lub ciała. W ten sposób traci się możliwość wyjaśnienia jakościowego oraz intencjonalnego

¹² Zdzisław Cackowski, *Człowiek jako podmiot działania praktycznego i poznawczego* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1979), 10-18.

¹³ Cackowski „Współczesne teorie umysłu. Koncepcja Karla Poppera”, w: *Poznanie, umysł, kultura*, red. Zdzisław Cackowski (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1982), 322–371.

¹⁴ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*, 91.

wymiaru umysłu¹⁵. Zdaniem Cackowskiego żadne z tych podejść nie wystarcza, aby uchwycić złożoną naturę umysłu, która wymaga opisu integrującego cielesność, środowiskowe uwarunkowania oraz subiektywne aspekty doświadczenia.

Filozofia umysłu Cackowskiego wykracza poza dychotomiczny podział na wewnętrzną sferę aktywnego umysłu i świat zewnętrznej materii. Proponuje perspektywę badawczą, w której środowisko oraz używane przez człowieka narzędzia stanowią integralne i równoprawne składniki procesów umysłowych¹⁶. Daje ona możliwość badania i rozumienia umysłu nie tyle jako odizolowanej od świata domeny zdarzeń mentalnych, ile jako złożonego bytu psychofizycznego konstytuującego się w relacjach z otoczeniem materialnym i społecznym. Cackowski, podobnie jak Gilbert Ryle, opisuje umysł jako rzeczywistość relacyjną, która powstaje w wyniku dynamicznych interakcji między heterogenicznymi elementami: ciałem, środowiskiem, narzędziami i innymi ludźmi. Umysł konstytuuje się w sieci wzajemnych powiązań jako proces, a nie jako odrębna substancja czy jednoznacznie zlokalizowana struktura.

Jednocześnie Cackowski dystansuje się wobec epifenomenalistycznego rozwiązania kwestii umysłu, podkreślając, że termin „umysł” nie jest wygodną fikcją teoretyczną, ale jest „to nazwa rzeczywistego zespołu (czy sytemu) ludzkich czynności poznawczych i sterujących, realizowanych środkami przedmiotowymi, nerwowymi oraz treściami subiektywnie odczuwanymi”¹⁷. W takim ujęciu umysł jest realnością, która wykracza poza granice wyznaczone ciałem człowieka, rozciągając się na całe spektrum jego aktywności zakorzenionych w praktyce, kulturze i technologii. Analiza umysłu jako rozproszonego systemu działań praktycznych i symbolicznych pozwala przekroczyć ograniczenia zarówno perspektywy pierwszoosobowej, jak i skoncentrowanych wyłącznie na badaniu mózgu podejść trzecio-osobowych. Dzięki materialnej i kulturowej lokalizacji umysłu w przestrzeni wspólnego działania możliwe jest wyjaśnienie, w jaki sposób wyłaniają się

¹⁵ Zdzisław Cackowski, „Problem psychofizyczny. Teoria identyczności”, w: *Poznanie, umysł, kultura*, red. Zdzisław Cackowski (Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1982), 290–322; Cackowski, „Współczesne teorie umysłu”.

¹⁶ Zdzisław Cackowski, *Rozum między chaosem a „Dniem Siódmym” porządku* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997); Cackowski, *Człowiek jako podmiot*.

¹⁷ Zdzisław Cackowski, „Problemy teorii umysłu w świetle efektów komisurotomii”, w: *Poznanie, umysł, kultura*, red. Zdzisław Cackowski (Lublin: Wydaw. Lubelskie, 1982), 289.

intersubiektywnie dostępne, intencjonalne treści samoświadomego umysłu. Zamiast opisywać je z prywatnej perspektywy podmiotu lub redukować do struktur neurobiologicznych, zostają one osadzone w relacjach, praktykach i wspólnym doświadczeniu.

Proponowane przez Cackowskiego ujęcie umysłu zbliżone jest do rozwijanych w drugiej połowie XX wieku funkcjonalistycznych teorii umysłu. Charakterystyczny dla funkcjonalizmu postulat wielorakiej realizowalności może wydawać się spójny z tezą, że umysł nadbudowuje się na sieci interakcji między biologicznym organizmem a zewnętrznym środowiskiem materialnym i społecznym. Jednak Cackowski zachowuje krytyczny dystans również wobec opartych na funkcjonalizmie, obliczeniowych teorii umysłu. Wykorzystuje argumentację Johna Searle'a, aby wykazać, że „identyczne układy behawioralne mogą być konsekwencją różnych struktur wewnętrznych”¹⁸. Twierdzi, że zwolennicy silnej wersji sztucznej inteligencji bezpodstawnie utożsamiają zewnętrzne przejawy umysłu (zachowanie) z samym umysłem. Wyraźnie odróżnia procesualny i aktywny charakter myślenia od jego finalnych wytworów, takich jak gotowe wypowiedzi, książki czy programy komputerowe. Z tego rozróżnienia wynika, że umysł jako spontaniczna aktywność porządkowania informacji jest zawsze niedokończony, podczas gdy maszyna przetwarzająca informację jest przemyślanym i domkniętym koncepcyjnie wytworem tego dynamicznego procesu. Zdaniem Cackowskiego utożsamianie ewolucyjnie i historycznie rozwijającego się umysłu ze sztuczną inteligencją, która jest wytworem zaplanowanego procesu uczenia maszynowego, jest uproszczeniem, które pomija dynamikę, otwartość i intencjonalność ludzkiego myślenia.

Budowana przez Cackowskiego koncepcja umysłu, unikając raf dualizmu nie osiada na mieliznach monistycznego materializmu; obiera kurs w stronę nieredukcjonistycznego emergentyzmu społeczno-kulturowego, wspartego teoretycznie tradycją materializmu dialektycznego i historycznego. Celem tej podróży nie jest wyspa samoistnej świadomości, ale rozproszony archipelag relacji między ciałem, środowiskiem i współdziałaniem z innymi podmiotami.

¹⁸ Cackowski, *Rozum między chaosem*, 66.

3.3. Antropologia filozoficzna

Filozofię umysłu i epistemologię Cackowskiego przenika przekonanie, że umysł i poznanie są osadzone w społeczeństwie i zakorzenione w historii, zaś swą ostateczną podstawę mają w aktywności człowieka. W swoich ostatnich pracach Cackowski podejmuje próbę zbudowania całościowej wizji człowieka, która nie skupia się na czysto poznawczym lub intelektualnym wymiarze życia ludzkiego, ale ujmuje go szeroko, uwzględniając pozaracjonalne i przedrefleksyjne źródła aktywności ludzkiej, takie jak emocje i uczucia, wartości, działania oraz wytwory tych działań. „Warstwy ciała ludzkiego”, jak brzmi podtytuł antropologicznej książki Cackowskiego¹⁹, to metaforyczne określenie odnoszące się nie tylko do wymiaru biologicznego, ale obejmujące tak różnorodne zjawiska jak, środowisko naturalne, wynalazki techniczne, relacje społeczne, język, wytwory kulturowe oraz sfera przeżyć subiektywnych.

Antropologia filozoficzna Cackowskiego jest w podwójnym sensie antyredukcyjna. Po pierwsze podkreśla, że człowieka nie można zrozumieć, ograniczając jego istnienie do wymiaru materialnego bądź duchowego. Człowiek jest wielowymiarową formą istnienia, która nie tylko jest dana, ale nieustannie sama siebie tworzy i przetwarza przy pomocy różnorodnych ekstensji, praktyk i wartości²⁰. W tym znaczeniu antropologia filozoficzna Cackowskiego podąża tropem wyznaczonym przez Kanta, który pytał: czym człowiek „siebie czyni lub też może i winien siebie uczynić?”²¹. Wykracza jednak poza Kantowski transcendentalizm, podkreślając ucieleśniony i społeczny charakter dynamicznego procesu autokreacji. Ujawnia się w tym kolejny aspekt antyredukcjonizmu Cackowskiego. Proces samostwarzania można bowiem opisać, biorąc pod uwagę łącznie wszystkie warstwy ciała ludzkiego, od elementarnych odruchów biologicznych i psychologicznych, po społecznie wytwarzane cele i wartości oraz cały szereg materialnych i poznawczych narzędzi służących do ich realizacji²². Nie można zrozumieć, kim jest człowiek, przyjmując za jednostkę analizy pojedynczego przedstawiciela gatunku. Człowiek jest istotą społeczną, która istnieje i rozwija się o tyle, o ile jest

¹⁹ Zdzisław Cackowski, *Człowiek i świat człowieka. Warstwy „ludzkiego ciała”* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003).

²⁰ Cackowski, *Rozum między chaosem*, 241-253.

²¹ Immanuel Kant, *Antropologia w ujęciu pragmatycznym*, tłum. Ewa Drzazgowska i Paulina Sosnowska, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2005), 1.

²² Cackowski, *Człowiek i świat człowieka*, 22-44.

elementem grupowych procesów współdziałania, komunikacji, wymiany, dziedziczenia (biologicznego i kulturowego), ale również konfliktów i rywalizacji.

Na przełomie stuleci Cackowski podejmuje rozbudowane analizy „kategorii ludzkiego doświadczenia”, które ukazują nie tylko intelektualny, ale również emocjonalny wymiar szeroko pojętej racjonalności. Wykracza poza klasyczny spór racjonalizmu z empiryzmem, twierdząc, że ani sam rozum, ani doświadczenie nie są źródłem poznania: „Pierwotnym i ostatecznym źródłem ludzkiej wiedzy [...] jest doświadczenie bolesne”²³. Podkreśla, że „porządkującej działalności rozumu zawsze towarzyszy poczucie niepewności i zagrożenia”²⁴, zarówno ze strony chaosu świata, ale również ze strony ostatecznego ładu. Człowiek jako istota społeczna nie może być w pełni racjonalna, ponieważ jego umysł to rzeczywistość relacyjna, nadbudowana na nasyconych emocjami potrzebach, motywacjach i pragnieniach. Dlatego obok pojęć narzędzia, ekstensji, zapośredniczenia czy znaku, Cackowski wskazuje na ból, lęk i cierpienie jako fundamentalne kategorie współtworzące ludzki umysł organizujące poznanie. To właśnie doświadczenie bolesne stanowi fundament ludzkiej formy życia, ponieważ rodzi potrzebę działania, która wyraża się praktycznej oraz symbolicznej aktywności człowieka²⁵.

4. Stanowisko i postawa filozoficzna

Spuścizna filozoficzna Zdzisława Cackowskiego sytuuje się w drugim pokoleniu powojennej filozofii polskiej, w szczególności wpisuje się w polski marksizm rozwijany przy jego niemałym udziale od wczesnych lat 60-tych do instytucjonalnego końca tej formacji. Wyrażnych deklaracji na temat stosunku do marksizmu Autor nie czynił, niemniej kilka osobistych uwag pozostawił²⁶. Antoni B. Stępień określił filozoficzne stanowisko Cackowskiego mianem

²³ Cackowski, Ból, lęk, cierpienie. Kategorie ludzkiego doświadczenia (Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997), 16.

²⁴ Cackowski, Rozum między chaosem, 52.

²⁵ Cackowski, Ból, lęk, cierpienie, 28-29.

²⁶ Jerzy Ładyka, Zdzisław Słowik, „O człowieku, nauce, religii i etyce. Rozmowa z profesorem Zdzisławem Cackowskim”, Res Humana, nr 3 (1998).

„marksizmu pozytywistycznego”²⁷, ze względu na eksponowanie metod badawczych nauk przyrodniczych jako podstawy dla refleksji filozoficznej. Przez samych marksistowskich filozofów stanowisko to sytuowane było raczej w obrębie tzw. marksizmu humanistycznego (nawiązującego do poglądów młodego Marksa). Sam Autor określił swoją postawę filozoficzną w następujący sposób: „Być marksistą i korzystać w pracy umysłowej z zasad oraz istotnych kategorii marksizmu. Te dwa określenia należałoby od siebie odróżniać. Wydaje mi się, że w moim przypadku zawsze (tak dawniej, jak i teraz) bycie marksistą było wtórnym efektem przydatności pewnych zasad filozofii Marksa w myśleniu o świecie, człowieku i społeczeństwie. [...] Obecnie jestem w moim marksizmie bardziej rozluźniony”²⁸.

Podjęte na początku pracy naukowej polemiki i spory z idealistyczną filozofią, z metafizyczną postawą badawczą i religijnym światopoglądem, ale również ze skrajnym materializmem, zaowocowały wielowątkową koncepcją „człowieka jako podmiotu działania praktyczno-poznawczego”²⁹. Nie ma w tym dziele ortodoksyjnych czy dogmatycznych elementów, charakteryzujących innych polskich marksistów. Jest w nim otwartość na inne kierunki filozoficzne takie, jak amerykański pragmatyzm (G. H. Mead, J. Dewey), na francuską epistemologię (G. Bachelard, G. Canguilhem) oraz antropologię kulturową i historiozofię (L. Mumford, I. Meyerson, M. Detienne, J.P. Vernant, J. Le Goff, J. Delumeau). Inspiracje do analiz filozoficznych czerpane są także z literatury pięknej (F. Dostojewski, R. Musil, T. Mann) i polskiej (W. Gombrowicz, G. Herling-Grudziński).

Epistemologia, filozofia umysłu i antropologia filozoficzna Cackowskiego wykazują zaskakującą zbieżność tematyczną i metodologiczną ze współczesnymi koncepcjami z nurtu tzw. poznania usytuowanego, określanego też mianem 4E (*embodied, embedded, extended, enacted cognition*). W ramach tych koncepcji umysł i poznanie są rzeczywistością rozproszoną, relacyjną i

²⁷ Antoni B. Stępień, „Rys rozwoju filozofii marksistowskiej i problem dialogu filozoficznego z marksizmem od roku 1945”, w: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. Antoni B. Stępień (Rzym: Fundacja Jana Pawła II, 1987); pisze tam: „W filozofii marksistowskiej wyodrębniły się dwie orientacje: scjentystyczna, zwana też engelsowską (W. Krajewski, H. Eilstein, S. Amsterdamski, nieco później Z. Cackowski i inni) oraz humanistyczna czy antropologiczna, zwana też heglizującą (L. Kołakowski, B. Baczeko, K. Pomian, S. Morawski, poniekąd M. Fritzhand i inni)”, 23-24.

²⁸ Cackowski, „O człowieku, nauce, religii i etyce. Rozmowa z profesorem Zdzisławem Cackowskim”, w: Ładyka, Słowik, dz. cyt. s. 7.

²⁹ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*.

ucieleśnioną, która nadbudowuje się na dynamicznych interakcjach między ciałem, mózgiem, środowiskiem materialnym i społecznym. Szczególnie wyraźne podobieństwa widoczne są między filozofią umysłu Cackowskiego a koncepcją poznania i umysłu rozszerzonego.

Dwie dekady przed publikacją znanego artykułu Andy'ego Clarka i Davida Chalmersa³⁰ Cackowski prowadzi pogłębione analizy zjawiska rozszerzonego umysłu, przedstawiając szereg argumentów, aby „odrzuć czysto przestrzenną interpretację opozycji wewnętrzny – zewnętrzny, która utożsamia granicę między tym, co wewnętrzne, a tym, co zewnętrzne, z granicą organizmu”³¹. Intuicja badaczy rozszerzonych systemów poznawczych, że umysł „najlepiej postrzegać jako system rozszerzony, sprzężenie organizmu biologicznego i zasobów zewnętrznych”³² znajduje wyraz w sformułowanej przez Cackowskiego tezie, że „materialną podstawą ludzkiej osobowości psychicznej jest skomplikowany system relacji (...) między siecią więzi słabych a siecią więzi mocnych”³³. Tezę, że: „Poznanie jest funkcją [działań] wewnętrznych jak i zewnętrznych”³⁴, Cackowski ujmuje w następujący sposób: „Poznajemy nasz świat nie po prostu, za pomocą władz poznawczych (zmysłów, rozumu)” ale za pomocą „naszych rąk oraz ich praktycznych przedłużeń”³⁵. Twierdzeniu, że obserwowana w toku rozwoju filogenetycznego i ontogenetycznego „eksterioryzacja narządów ludzkiej działalności psychicznej [...] jest równoznaczna z materialną rozbudową [...] mózgu”³⁶, jak echo odpowiada myśl wyrażona przez Clarka i Chalmersa, że tego rodzaju ekstensje oraz „własności zewnętrzne są [...] równie istotne przyczynowo, co typowe wewnętrzne własności mózgu”³⁷. Wynika stąd antydywidualistyczna dyrektywa metodologiczna Cackowskiego, aby badania umysłu obejmowały badanie jego ekstensji. Równie pouczająca jest zbieżność z tezą Daniela Dennetta mówiącą, że

³⁰ Andy Clark, David Chalmers, „Umysł rozszerzony”, w: *Analityczna metafizyka umysłu*, red. Marcin Miłkowski, Robert Poczobut (Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN, 2008), 342–357.

³¹ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*, 95.

³² Clark i Chalmers, „Umysł rozszerzony”, 356.

³³ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*, 101.

³⁴ Robert Wilson, Andy Clark, „How to situate cognition: Letting nature take its course”, w: *The Cambridge handbook of situated cognition*, red. Philip Robbins, Murat Aydede (New York: Cambridge University Press, 2009), 66.

³⁵ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*, 13.

³⁶ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*, 120.

³⁷ Clark i Chalmers, „Umysł rozszerzony”, 345.

odrzućcie indywidualizmu metodologicznego jest koniecznością ponieważ „nagi umysł ludzki – bez papieru i ołówka, bez mówienia, wymiany poglądów, robienia szkiców – jest czymś czego nikt nie widział”³⁸. Cackowski formułuje bardziej stanowcze uzasadnienie antyindywidualizmu, podkreślając że „nie można badać psychiki ludzkiej niezależnie od ludzkich dzieł, gdyż niezależnie od nich ona po prostu nie istnieje”³⁹. Zbieżność badań Zdzisława Cackowskiego z zagadnieniami współczesnej kognitywistyki ukazuje znaczenie i potencjał teoretyczny jego dociekań filozoficznych.

Bibliografia

- Cackowski Zdzisław. 1962. *Treść poznawcza wrażeń zmysłowych*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Cackowski Zdzisław. 1964. *Problemy i pseudoproblemy*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Cackowski Zdzisław. 1979. *Człowiek jako podmiot działania praktycznego i poznawczego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Cackowski Zdzisław. 1982. „Problem psychofizyczny. Teoria identyczności”. W: *Poznanie, umysł, kultura*, red. Zdzisław Cackowski, 290–322. Lublin: Wydaw. Lubelskie.
- Cackowski Zdzisław. 1982. „Problemy teorii umysłu w świetle efektów komisurotomii”. W: *Poznanie, umysł, kultura*, red. Zdzisław Cackowski, 265–289. Lublin: Wydaw. Lubelskie.
- Cackowski Zdzisław. 1982. „Współczesne teorie umysłu. Koncepcja Karla Poppera”. W: *Poznanie, umysł, kultura*, red. Zdzisław Cackowski, 322–371. Lublin: Wydaw. Lubelskie.
- Cackowski Zdzisław. 1982. „Ludwik Flecks Epistemology”, *Dialectics and Humanism*, no 3: 11-23.
- Cackowski Zdzisław. 1997. *Ból, lęk, cierpienie. Kategorie ludzkiego doświadczenia*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Cackowski Zdzisław. 1997. *Rozum między chaosem a „Dniem Siódmym” porządku*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

³⁸ Daniel C. Dennett, *Natura umysłów*, przeł. Witold Turopolski (Warszawa: CIS, 1997), 175.

³⁹ Cackowski, *Człowiek jako podmiot*, 541.

- Cackowski Zdzisław. 2003. *Człowiek i świat człowieka: warstwy „ludzkiego ciała”*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Cackowski Zdzisław. 2010. *Zdobywanie i zużywanie się doświadczenia ludzkiego*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Chudy Wojciech. 1987. „Człowiek jako podmiot albo człowiek jako funkcja”. W: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. Antoni B. Stępień, 87–104. Rzym: Fundacja Jana Pawła II.
- Clark Andy, David Chalmers. 2008. „Umysł rozszerzony”. W: *Analityczna metafizyka umysłu*, red. Marcin Miłkowski, Robert Poczobut, 342–357. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Dennett Daniel Clement. 1997. *Natura umysłów*. Przeł. Witold Turopolski. Warszawa: CIS.
- Dębowski Józef. 2018. „Świecić własnym blaskiem, czyli o wielowarstwowości ludzkiego świata – punkt widzenia Zdzisława Cackowskiego”, *ΣΟΦΙΑ*, vol. 16: 261-277.
- Hetmański Marek. 2001. „Zdzisław Cackowski”. W: *Polska filozofia powojenna*, red. W. Mackiewicz. 196-210, t. 1. Warszawa: Agencja Wydawnicza Witmark.
- Pomorski Jan. 2017. „Spełniona obietnica PKWN. Profesora Zdzisława Cackowskiego droga na akademicki Parnas”. *Rocznik Lubelski*: 227-283.
- Stępień Antoni B. 1987. „Rys rozwoju filozofii marksistowskiej i problem dialogu filozoficznego z marksizmem od roku 1945”. W: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. Antoni B. Stępień, 19–57. Rzym: Fundacja Jana Pawła II.
- Walla Piotr. 1999. *Trud i sens jako konstytutywne cechy wartości życia w koncepcji Profesora Zdzisława Cackowskiego*. Poznań: Instytut Filozofii UAM.
- Wilson Robert, Andy Clark. 2009. „How to situate cognition: Letting nature take its course”. W: *The Cambridge Handbook of Situated Cognition*, red. Philip Robbins, Murat Aydede, 55–77. New York: Cambridge University Press.
- Żurkowska Grażyna. 2009. „Postdualistyczna filozofia człowieka. Wprowadzenie do filozofii Zdzisława Cackowskiego”. *ΣΟΦΙΑ*, vol. 9: 119-158.

Streszczenie

Tekst jest prezentacją postaci Zdzisława Cackowskiego (1930-2016) jako współtwórcy środowiska filozoficznego w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej. Artykuł omawia

trzy główne obszary badań, które rozwijał przez półwieku pracy akademickiej: (1) teoria poznania i epistemologia, spór o treści wrażeń zmysłowych, sytuacje problemowe i przeszkody poznawcze; (2) filozofia umysłu z takimi zagadnieniami jak relacja ciało–umysł, autonomia umysłu, emergentystyczna i funkcjonalna interpretacja zjawisk umysłowych, krytyka dualistycznych i substancjalnych koncepcji umysłu; (3) antropologia filozoficzna, w której kategoria doświadczenia ludzkiego wraz z pojęciami bólu, lęku i cierpienia, jako przesłanek powstawania przytomności, świadomości, racjonalności, odgrywa kluczową rolę. Spuścizna Zdzisława Cackowskiego jest zaprezentowana na tle drugiego pokolenia powojennej filozofii w Polsce, w tym filozofii marksistowskiej.

Słowa kluczowe: Cackowski Zdzisław, teoria poznania, epistemologia, teoria informacji, marksizm, filozofia umysłu, racjonalność działania i poznania, antropologia filozoficzna

Zdzisław Cackowski: from the Theory of Cognition and Epistemology to the Philosophy of Mind and Philosophical Anthropology

Summary

This paper examines the legacy of Zdzisław Cackowski (1930–2016), one of the founders of the philosophical community at Maria Curie-Skłodowska University. It offers a comprehensive account of the key themes developed throughout five decades of his scholarly activity. Cackowski's work is examined across three major domains: (1) theory of cognition and epistemology, with particular attention to the dispute over the content of sensory impressions, the structure of problem situations, and the nature of cognitive obstacles; (2) philosophy of mind, including analyses of the mind–body problem, the autonomy of mental phenomena, emergentist and functionalist approaches, and a critique of dualist and substantialist conceptions of mind; (3) philosophical anthropology, where the category of human experience, especially the role of pain, fear, and suffering, is treated as foundational to the emergence of consciousness, self-awareness, and rationality. Cackowski's thought is situated within the broader context of second generation post-war Polish philosophy, including its dialogue with Marxist thought.

Keywords: Cackowski Zdzisław, theory of cognition, epistemology, information theory, Marxism, philosophy of mind, rationality of action and knowledge, philosophical anthropology, extended mind.